

УДК 81'42:821.161.2'09

Ірина ЦИГАНОК*
Лілія БЕРКУЦЯ**УКРАЇНСЬКІ ТА БОЛГАРСЬКІ ФРАЗЕМИ
З СЕМАНТИКОЮ ФІЗІОЛОГІЧНОЇ ДІЇ**

У статті здійснено спробу зіставного опису українських та болгарських фразеологізмів на позначення фізіологічних дій, що визначаються різноманітними значеннями, як-от: плач, сміх, сон, гнів, смерть, глухість, м'якосердість, уважність, зосередженість, запаморочення, хвороба, старість, сп'яніння, тощо. Ці фразеологічні одиниці утворені завдяки асоціаціям, що виникли на метафоричних та метонімічних перенесеннях, за допомогою яких можна виявити спільні та відмінні риси порівнюваних мов. Фразеологізми відображають національно-культурну специфіку, символічні значення, пов'язані з менталітетом народу. Найбільш яскраво в них відображене все, що пов'язане з людиною та її станом. Таким чином виявляються культурні стереотипи, закріплені в мові, а кожна мова має свою картину світу, яка відображає навколишній світ. Тож, сталі вирази становлять собою одиниці з національно-культурним компонентом або кальки чи безеквівалентні утворення. Значна частина виявлених фразеологічних одиниць характеризується морфологічною варіативністю дієслівних, іменникових, прикметникових компонентів; також багатозначністю, синонімією та антонімією.

Ключові слова: фразеологізми, фізіологічний стан, зіставний аналіз, калька, національно-культурний компонент.

Постановка проблеми в контексті сучасної науки та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. У сучасній лінгвістиці особливе зацікавлення викликають зіставні дослідження фразеологічного складу споріднених/неспоріднених мов. Така актуалізація студій цього спрямування зумовлена, за спостереженням Д. Маркової, рядом чинників, зокрема соціокультурних, наприклад, інформаційною інтенсифікацією, глобалізацією суспільства та чинником наукової закономірності тощо¹. Адже фразеологічні системи мов відображають «як універсальні способи осягнення об'єктивної дійсності людиною, так і специфічні риси світосприйняття кожного народу»². В них закодовано традиції, елементи культури, звичаї, побут, світобачення і пріоритети діяльності кожного етносу. Найбільш показово ілюструють діяльність людей фраземи на позначення фізичної, розумової та фізіологічної сфер. Останній і буде присвячено цю розвідку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні студіювання фразеологічних одиниць на позначення діяльності присвячені групам ФО з семами 'мовленнева діяльність' (Н. Венжинович³), 'інтелектуальна та перцептивна діяльність' (І. Боднар⁴, Д. Ігнатенко⁵).

*Циганок І. – кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: Tsyganok_20@ukr.net; Беркуця Л. – магістрантка факультету української філології та соціальних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: lili4767@ukr.net

¹ Маркова Д. С. Компонент серце у фразеологізмах на позначення почуттів. *Магістеріум. Мовознавчі студії*. 2017. Вип. 66. С.60.

² Ігнатенко Д. Є. Фразеологічні одиниці на позначення інтенсивності інтелектуальної та перцептивної діяльності в германських і слов'янських мовах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Філологія. 2016. № 24. Том 2. С.86.

³ Венжинович Н. Українська фразеологічна картина світу. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2008. Вип. 12. С.84-86.

⁴ Боднар І. Фразеологізми на позначення інтелектуальних здібностей людини (на матеріалі англійської та української мов)

⁵ Ігнатенко Д. С. Там само.

Так, за спостереженням Н. Венжинович, «цілісно українська фразеологічна картина світу не була предметом спеціального дослідження у лінгвокультурологічному руслі. Не вивчалися і сталі вирази на позначення позитивних властивостей, якостей людини»⁶. Актуальність своєї наукової студії авторка вбачає в тому, що сучасна людина виявляє інтерес до самої себе, власного місця в суспільстві, до своєї історії та культури.

Зіставний аналіз таких ФО у слов'янських та германських мовах, здійснений Д. Ігнатенко, засвідчує, що в основі фразем лежить «широка низка асоціацій, які знаходять своє вираження у різних типах метафоричних та метонімічних переносів. Метафора як основний спосіб утворення фразеологізмів має чітко виражений антропоцентричний характер і дає змогу виявити спільні та відмінні риси у сприйнятті та відображенні представниками різних лінгвосоціумів навколишньої дійсності»⁷.

Спеціальних зіставних студій, присвячених описові фразеологічних одиниць на позначення фізіологічних дій/станів в українській та болгарській фразеології до сьогодні не зроблено.

Відтак **мета** цієї статті полягає у порівняльному дослідженні фразем на позначення фізіологічних дій/процесів в українській та болгарській фраземіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджувані нами фразеологізми здебільшого становлять собою одиниці з національно-культурним компонентом, рідше кальки чи взагалі є безеквівалентними. Н. Гончар з цього приводу зазначає, що «у ході відтворення відбувається своєрідний діалог культур, при якому фраземи замінюються такими семантичними еквівалентами, які не могли б протидіяти сприйняттю людиною іншої етнічної свідомості. Водночас щоб не вступати в протиріччя з традицією народу і досягти адекватного естетичного впливу на читача перекладеного тексту, слід замінити іншокультурний образ семантичним еквівалентом у тексті перекладу чи заповнити лакуну, використовуючи мовні засоби (ФО чи мовні засоби іншого абстрактного рівня). Можливість досягнення повноцінного перекладу залежить від семантичного співвідношення між фразеологічними одиницями зіставлюваних мов, що дозволить розподілити їх на кілька груп, що відрізняються різним ступенем подібності: від повного збігу семантики, граматичної структури, стилістичного забарвлення до абсолютної безеквівалентності»⁸.

На основі аналізу стійких одиниць, виявлених у фразеологічному словнику К. Потапенко-Калоянної, вдалося встановити подані нижче фізіологічні дії людини відображені у внутрішній.

Хвилюватися

- укр. *Серце кров'ю обливається; серце стискається; серце ледве не вискочить* // болг. *Серцето ми се облива с кръв; кръв капе от(на) сърцето ми; ще ми изскочи (ще ми изхвъркне) сърцето*⁹ (фраземи використовують для позначення великого переляку, хвилювання).

Плакати

- укр. *Поливати сльозами (сльзьми/сльозою)* // болг. *Залим се /залея се в сълзи* – 'дуже гірко плакати'¹⁰
- укр. *Пускати сльозу* // болг. *Просълзвам се /просълзя се* – 'плакати, жалітися'¹¹
- укр. *Обливатися / облитися/ залитися сльозами (гіркими, гарячими)* // болг. *Заливам се, залея се в сълзи; заливам се, залея се о плач* – 'гірко, невтішно плакати'¹² (український відповідник ФО характеризується морфологічною варіативністю

⁶ Венжинович Н. Ф. Там само.

⁷ Ігнатенко Д. Є. Там само.

⁸ Гончар Н. М. Зіставний аналіз фразеологізмів російської та болгарської мов у лінгвокультурологічному аспекті. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Мовознавство*. 2013. Вип.23. С.43.

⁹ Потапенко-Калоянова К. Українсько-болгарський фразеологічний словник. К.: СМІЛІ, 2011. С. 274.

¹⁰ Там само. С.249.

¹¹ Там само. С.261.

¹² Там само. С. 222.

дієслівних, іменникових, прикметникових компонентів; має синоніми *мити сльозами лице; давати волю сльозам; болгарські фрази мають варіанти заливатися сльозами /плачем).*

Злитися

- укр. Лускати / лускати від злості // болг. *Пръскам се от яд; пуквам се / пукна (пръсвам се / пръсна се) откъм гърба; пуква ми се/ пукна ми се жлъчката* – ‘дуже розсердитися’¹³

Померти

- укр. *Піти в могилу (з життя, від нас, до Бога) // болг. легна в земята; напусна този свят; замина (отида) си от този (тоя) свят* – ‘Загинути, вмерти’¹⁴ (помічено, що внутрішня форма варіантів української фраземи апелює до лексем *могила, життя, Бог, ми (люди)*, а болгарської – до слова *земля*);
- укр. *При смерті // болг. На смъртно легло съм; бера душа* – ‘в дуже важкому стані’¹⁵ (болгарська фразема визначається іншим асоціатом: *помирати, знаходитися на смертному одрі*, що відповідає російській фраземі *лежать на смертном одре* та її українській кальці *лежати на смертному одрі*);
- укр. *Не жилець (не житець) на цьому світі // болг. Пътник за оня свят; няма да го бъде; половин свят; половин човек* – ‘хтось недовго проживе через слабе здоров’я’¹⁶ (український відповідник означеної фраземи визначається варіативністю, а болгарський – полісемічний з такими значеннями: 1) хвора людина без шансів на одужання, тобто при смерті; 2) неповноцінна, нездорова людина).

Оглухнути

- укр. *Позакладало вуха // болг. Сякащ з боб ся ми затъкнали ушите* – ‘перестати чути, втратити слух’¹⁷ (порівняно з нейтральним українським болгарський відповідник більш образний і буквально означає: *вуха ніби бобами закриті*).

Плювати

- укр. *Плювати /плюнути /наплювати в душу // болг. Плюя /плюна в душата на някого* – ‘ображати когось, торкаючись найдорожчого’¹⁸.
- укр. *Плював я на кого-, що // болг. Плюя на ня; не искам да зная някого, за някого, нещо, за нещо; пука ми жилетката, жарг.; като ми пееш, Пенкеле, кой ли ми те слуша, ирон.* – ‘нехтувати кимось, чимось’¹⁹ (українські фразеологічні варіанти творяться шляхом зміни займенникових компонентів *когось, щось*, а їх болгарські відповідники виникають завдяки калькуванню і виявляють розгалужену синонімію з іронічним маркуванням типу *кой ли ми те слуша* (дослівно *хто тебе взагалі слухає*) – ‘*твоя думка нікого не цікавить*’, а також жаргонним – *пука ми жилетката* (мені байдуже, це мене не турбує), *като ми пееш* (що ти мені тут співаєш); виявлено також безеквівалентну болгарську сталу одиницю *Пенкеле* з таким же значенням і без дослівного українського перекладу.

Сп’яніти

- укр. *Під п’яну руку // болг. Когато съм пиян; а пияно състояние* – ‘п’яний’²⁰ (ці приклади свідчать, що в основу внутрішньої форми болгарської фраземи покладено асоціат *перебувати в алкогольному сп’янінні*, а стале значення української фраземи, зумовлене описом ситуації про те, що певна особа потрапила під гарячу руку сердитої людини;

¹³ Там само. С. 176.

¹⁴ Там само. С. 242.

¹⁵ Там само С. 256.

¹⁶ Там само. С. 204.

¹⁷ Там само. С. 246.

¹⁸ Там само. С. 243.

¹⁹ Там само. С. 243.

²⁰ Там само. С. 240.

- укр. *Паморочити, запаморочити голову/розум/свідомість* // болг. *Забърквам /забъркам главата (акъла, ума) на някого. Размътвам /размъта главата (ума, акъла, мозъка) на някого* – ‘1) позбавляти когось здатності ясно і чітко мислити або тверезо і реально ставитися до когось, чогось; 2) викликати стан, схожий на сп’яніння’²¹ (українська фразема характеризується розгалуженою варіативністю, як і її болгарський її відповідник, крім того, в обох досліджуваних мовах є калька з російської, порівняймо: укр. *Промивати мозок* // болг. *Размътвам мозъка* // рос. *Промывают мозги*, однак первинно російська ФО має кілька значень: ‘прочитати нотацію’, ‘насварити’, ‘навчити’, ‘поставити на місце’, ‘наставляти’, ‘покарати’ тощо).

Хворіти

- укр. *Одна тільки тінь залишилась* // болг. *Станал на (като) сянка* – ‘хтось дуже змарнів, схуд, має змучений, виснажений вигляд’²² (спостерігаємо повну семантичну відповідність української фраземи болгарській);
- укр. *Не по собі* // болг. *Не ми е добре; не се чувствам добре разположен; чувствам се стеснен* ‘комусь нездужається, нездоровиться’²³

Зосередитися

- укр. *Поглинати очима (поглядом, зором)* // болг. *Поглъщам с очи някого, нещо; пия с очи някого* – ‘жадібно вдивлятися’²⁴.
- укр. *Насторожити вуха* // болг. *Наостря уши (слух); ушите ми ся на четири; надам ухо* – ‘зосередитися на чомусь, уважно прислухатися’²⁵. (болгарський відповідник має дослівний переклад з відтінком перестороги: уважно слухати, щоб не сталося лиха).

Марити

- укр. *Неначе крізь сон (уві сні) бачити, чути* // болг. *Виждам (чувам, помня) като на сън* – ‘невиразно, нечітко бачити, чути’²⁶

Спати

- укр. *Морить на сон* // болг. *Капвам за сън* – ‘хочеться спати, дрімається’²⁷
- укр. *Мертвецький сон* // болг. *Мъртвешки сън* – ‘міцний непробудний сон’²⁸

Гніватися, обурюватися

укр. *Очі запалали чії, у кого, кому* // болг. *Гледа изпод вежди. В очите на някого пламна (гняв, яд, омраза)* ‘погляд, вигляд виражає почуття (гнів, обурення, рішучість)’²⁹ (зазначені фразеологізми визначаються розгалуженою варіативністю, болгарський відповідник – ще й наростанням негативної семантики: дуже сердитий, готовий лягтися, здатний на вбивство.

Старіти

- укр. *Не першої молодості* // болг. *Не в първа младост; прецъфтял е* – ‘в літах, не молодий (про людину)’³⁰.

Лихоманити

- укр. *Мороз пробігає* // болг. *Мраз лази по гърба ми* – ‘когось лихоманить’³¹.

Знищувати

- укр. *Обертати /обернути на пил (на прах) що, розтирати на порошок* // болг. *Обръщам /обърна в прах и пепел (в пух и прах) нещо* – ‘повністю знищувати’³² (обидва

²¹ Там само. С. 230.

²² Там само. С. 223.

²³ Там само. С. 210.

²⁴ Там само. С. 245.

²⁵ Там само. С. 198.

²⁶ Там само. С. 209.

²⁷ Там само. С. 185.

²⁸ Там само. С. 182.

²⁹ Там само. С. 228.

³⁰ Там само. С. 209.

³¹ Там само. С. 185.

³² Там само. С. 221.

відповідники мають фразеологічні варіанти, український – ще й фразеологічний синонім).

Бути м'якосердим

- укр. *Мати м'яке серце, мати Бога на серці, мати Христа в душі* // болг. *Имам меко серце; меко ми е сърцето* – 'бути добрим, поступливим, лагідним'³³.

Пильнувати, бути уважним

- укр. *Повертати /повернути очі!* // болг. *Обръщам се / обърна се с лицекъм, някого, нещо, книжн* – '1) уважно дивитися на когось/щось; 2) звертати увагу на щось'³⁴.

Запаморочити

- укр. *Паморичити, запаморочити голову/розум/свідомість* // болг. *Забъркам /забъркам главата (акъла, ума) на някого. Размътвам /размъта главата (ума, акъла, мозъка) на някого* – '1) позбавляти когось здатності чітко мислити або адекватно ставитися до когось, чогось; 2) викликати стан, схожий на сп'яніння'³⁵.

Збожеволіти

- укр. *Звихнутися розумом (умом, з розуму, з ума)* // болг. *Побъркам се, полудея* – 'збожеволіти'³⁶ (українські відповідники зазначеної семантики визначаються варіативністю порівняно з болгарською фразеологією).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Наведені вище ФО репрезентують найрізноманітніші фізіологічні стани та дії людини (деякі з них притаманні і тваринам). Фактичний матеріал досліджуваних мов засвідчує, що фразеологізми з такою семантикою виражають значною мірою негативні дії: умерти, захворіти, розізлитися, хвилюватися, плакати, лихоманити, гніватися, обуритися, глухнути, оп'яніти, марити тощо.

Можливо, це підсвідома спроба соціуму відобразити те, що хвилює, чого люди бояться. Компонент оцінки, наявний у такій семантиці, набуває особливої значимості, адже все, що притаманне людині, вона намагається оцінити. Тож, негативна оцінна складова у ФО передає соціально зумовлену маркованість фізіологічних властивостей особистості людини. А все позитивне – соціально схвалене українцями і болгарами, як-от: м'якосердість, зосередженість, сон, уважність тощо. Крім того, оцінка залежить від світоглядних пріоритетів народів, системи чинних у певному суспільстві критеріїв. Отже, в межах фраземіки спостерігається її етнічна маркованість, що в свою чергу віддзеркалена в ціннісній картині світу. Відтак можна розглядати оцінний компонент фразеологізмів як виразник національної складової в ціннісній картині світу. Адже фраземи відображають норму сприйняття людиною навколишнього світу.

Як свідчать наведені вище приклади, сталим одиницям зі значенням фізіологічної дії/стану в обох мовах характерні варіативність, явища синонімії та антонімії. Щодо семантичної злитості компонентів, то це здебільшого фразеологічні єдності, частина з них утворена завдяки метафоричним перенесенням, а також порівнянням.

Подальші наукові студії пов'язуємо із зіставним студіюванням літературної та діалектної фразеології з національно-культурним компонентом, виявленій у нашому регіоні межиріччя Дністра та Дунаю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Боднар І. Фразеологізми на позначення інтелектуальних здібностей людини (на матеріалі англійської та української мов).

Венжинович Н. (2008). Українська фразеологічна картина світу. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 12. С.84-86.

Гончар Н. М. (2013). Зіставний аналіз фразеологізмів російської та болгарської мов у

³³ Там само. С.179.

³⁴ Там само. С. 245.

³⁵ Там само. С. 230.

³⁶ Там само. С. 132.

лінгвокультурологічному аспекті. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Мовознавство*. Вип. 23. С.43.

Ігнатенко Д. Є. (2016). Фразеологічні одиниці на позначення інтенсивності інтелектуальної та перцептивної діяльності в германських і слов'янських мовах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Філологія. № 24. Том 2. С.86.

Маркова Д. С. (2017). Компонент серце у фразеологізмах на позначення почуттів. *Магістеріум. Мовознавчі студії*. Вип. 66. С.60.

Потапенко-Калоянова К. (2011). Українсько-болгарський фразеологічний словник. К.: СМІЛ. С. 274.

REFERENCES

Bodnar I. (2009) Phraseologismy na poznachennia intelektualnyh zhibnostei ludyny (na materialy anglijskoji ta ukrajinskoji mov). URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10651.html> [in Ukrainian].

Venzhynovych N. (2008) Ukrajinska phraseolohichna kartyna svitu. *Suchasni problem movoznavstva ta literaturoznavstva*. №12. P. 84-86. [in Ukrainian].

Honchar N. M. (2013) Zistavnyi analiz phraseologismiv rosijskoji ta bolgarskoji mov u lingvokulturologichnomu aspekti. *Komparatyvni doslidzhennia slovjanskyh mov ta literature. Movoznavstvo*. №23. P. 43. [in Ukrainian].

Ihnatenko D. Ye. (2016) Phraseologichni odyntysi na poznachennia intensyvnosti intelektualnoji ta pertseptyvnoji dijalnosti v germanskyh i slovjanskyh movah. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo universytetu. Philologia*. №24. P. 86. [in Ukrainian].

Markova D. S. (2017) Komponent sertse u phraseologismah na poznachennia pochuttiv. *Magisterium. Movoznavchi studii*. Vol. 66. P. 60- [in Ukrainian].

Potapenko-Kaloianova K. (2011) Ukrainsko-bolharskyi phraseologichni slovnyk. K.: SMIL [in Ukrainian&Bulgarien].

Tsyganok I., Berkutsia L. Ukrainian and bulgarian phraseological units with semantics physiological action.

The article attempts to compare the Ukrainian and Bulgarian phraseology to denote physiological actions defined by a variety of meanings, such as: crying, laughing, sleep, anger, death, deafness, gentleness, attentiveness, concentration, dizziness, illness, old age, intoxication. These phraseological units are formed through associations, that have emerged from metaphorical and metonymic transferences, through which it is possible to identify common and distinctive features of the compared languages. Phraseologisms reflect national and cultural specifics, symbolic meanings associated with the mentality of the people. They most vividly reflect everything that is connected with a person and his condition. In this way, cultural stereotypes embedded in the language are revealed, and each language has its own picture of the world, which reflects the world around it. Thus, fixed expressions are units with a national-cultural component or tracings or non-equivalent formations. A significant part of the identified phraseological units is characterized by morphological variability of verb, noun, adjective components, also ambiguity, synonymy and antonymy.

Key words: *phraseology, physiological state, comparative analysis, tracing paper, national-cultural component.*